

P. V. Вереша

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального
та адміністративного права
(Академія адвокатури України)*

Л. Л. Сулим

*здобувач кафедри кримінального
та адміністративного права
(Академія адвокатури України)*

ЗМІСТ ТА ЗНАЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ ВИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Вина — це складне і багатоаспектне соціальне та правове явище. У КК вперше на нормативному рівні в історії кримінального права України наведено його визначення.

У науці кримінального права існують різні підходи і концепції, які пропонують власне визначення поняття та змісту вини. До таких концепцій можна віднести нормативну, оціночну, фінальну, об'єктивну та психологічну теорії (концепції) вини у кримінальному праві.

Метою цього дослідження є систематизація і узагальнення основних характеристик психологічної теорії вини на основі історичного, компаративістського та доктринального методів аналізу кримінально-правових категорій. Для цього у запропонованій статті проаналізуємо зміст та розкриємо значення психологічної теорії вини, на підставі якої у КК запроваджено інститут вини (розділ 5 Загальної частини КК).

У сучасній вітчизняній кримінально-правовій науці основне місце посідає психологічна теорія вини. Прихильниками цієї теорії є П. Матишевський, А. Піонтковський, І. Філановський, С. Яценко та інші відомі вчені.

Вперше тлумачення вини як психічного ставлення осудної особи до вчиненого нею злочинного діяння у формі умислу або необережності дав А. Піонтковський у Загальній частині свого підручника із кримінального

права. Слід зазначити, що у другому виданні цього підручника А. Піонтовський термін «вина» замінив на термін «суб'єктивна сторона складу злочину», приєднавшись до думки більшості радянських вчених того часу [1, с. 131].

З точки зору психологічної теорії вина — це психічне ставлення особи до злочинного діяння, яке вчиняється нею, та його наслідків у формі умислу або необережності. Прибічники цієї теорії зазначають, що вина — це завжди умисел або необережність [2, с. 120]. Лише за наявності вини особи щодо вчиненої нею дії (бездіяльності) можна говорити про склад злочину як підставу кримінальної відповідальності.

У кримінально-правовій літературі початку 50-х років ХХ ст. мало місце твердження, що поряд із більш вузьким поняттям вини як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину, тобто умислу і необережності, кримінальне право знає більш широке розуміння вини як підстави кримінальної відповідальності [3, с. 103]. Проте це положення було гостро розкритиковано.

Необхідно погодитись із П. Матишевським, який зауважує, що вина — це лише психічне ставлення особи до злочинного діяння, яке вчинене нею [4, с. 136]. На підтвердження своєї думки він зазначає, що у кримінальному законодавстві України поняття вини вперше визначене в КК 2001 р. Відповідно до ст. 23 КК виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності [6, с. 128]. Передумовою вини є осудність особи, яка вчинила злочин, і досягнення нею віку, встановленого щодо кримінальної відповідальності за такий злочин. Тобто два елементи складу злочину — суб'єкт і суб'єктивна сторона — становлять суб'єктивну підставу кримінальної відповідальності, а два інших — об'єкт і об'єктивна сторона — об'єктивну підставу кримінальної відповідальності і тим самим створюють єдину підставу кримінальної відповідальності, якою є склад злочину [7, с. 171].

Таким чином, прихильники зазначеної теорії розглядають вину як психічне ставлення особи до злочинного діяння, вчиненого нею, та його наслідків у формі умислу або необережності. Трапляються в літературі і визначення психічного ставлення як «ставлення свідомості та волі». Очевидно, не існує юридичного поняття «психічне ставлення» — це поняття визначається та вивчається психологічною наукою. Саме із психологічної науки юриспруденція запозичує психологічні категорії, поняття, закони тощо.

В. Мясіщев, досліджуючи теорію психологічного ставлення людини, визначив його так: «У психологічному плані відношення людини являє собою внутрішню індивідуально-вибіркову сторону її різноманітних зв'язків з різними явищами дійсності...» [8, с. 56].

Кримінальне право цікавить лише таке психічне ставлення, яке зумовило вчинення злочину і відобразилось у ньому. Це і визначає межі психічного ставлення, яке у кримінальному праві має назву «вина»: воно обмежується

ставленням до суспільно небезпечного діяння і до його суспільно небезпечних наслідків [9, с. 44].

Кожний психічний акт складається з двох елементів (аспектів) — інтелектуального та вольового. Деякі вчені, наприклад П. Дагель, доцільно, на нашу думку, виокремлюють і третій елемент (аспект) — емоційний. У реальному житті ці компоненти між собою мають дуже тісний зв'язок, взаємообумовлюють один одного, є сторонами єдиного психічного ставлення; і їх відокремлений розгляд можливий лише за умови теоретичного аналізу. Однак зазначеними вище елементами не вичерпується зміст психічного ставлення, що являє собою вину, оскільки в дії, як у «клітині», є зародки усіх елементів або сторін психіки [10, с. 178]. Тому різноманітні моменти психічного життя, оскільки вони відобразились у вчиненні злочину, можуть бути складовою змісту поняття «вина». Будь-яка дія людини чимось мотивована і спрямована на певну мету: вирішити те або інше завдання та відобразити певне ставлення людини до навколишнього.

Інтелектуальний аспект. Мислення — психічний процес, завдяки якому свідомість людини відображає предмети і явища дійсності в їх суттєвих ознаках і виявляє різноманітні зв'язки, що існують між ними. Завдяки мисленню стає можливою найвища форма психічного відображення дійсності — людська свідомість, що є відображенням дійсності у формі ідеальних, розумових уявлень, що опосередковуються мовою і є регулятором цілеспрямованої поведінки людини. Мислення людини не завжди відповідає її свідомості, а є одним із її знарядь поряд із відчуттям, сприйняттям, пам'яттю.

Завдяки свідомості (мисленню) людина, беручи за основу попередній досвід, набуті знання, може правильно розуміти фактичні ознаки ситуації, де вона опинилась, свідомо обирати мету, спрямовану на задоволення її потреб, передбачати можливі наслідки своїх дій. При цьому людина усвідомлює не лише фактичні ознаки ситуації, а і їх соціальний сенс, значення для суспільства, відповідність політичним, моральним та правовим вимогам суспільства.

Інтелектуальне ставлення суб'єкта до різних обставин може бути неоднорідним: одні обставини можуть відображатись у свідомості правильно, інші — помилково (повністю або частково). Можливі випадки, коли відображення тих чи інших обставин взагалі відсутні. При цьому суттєвим є питання чи мала особа можливість їх усвідомити. Наявність можливості усвідомлювати та передбачити певні обставини означає, що, по-перше, об'єктивна ситуація надавала суб'єкту відповідну інформацію, по-друге, у суб'єкта не було ніяких перешкод для сприйняття і усвідомлення цієї інформації. За таких умов неусвідомлення відповідних обставин є не «психічним нулем», а конкретним психічним станом, оскільки активність свідомості залежить від значущості для особистості тих подразників, які діють на неї. «Неусвідомлення, обумовлене гальмуван-

ням, то є не лише відсутність усвідомлення, а є вираз активного процесу, викликаного зіткненням антогоністично діючих сил у житті людини» [10].

Зазначене має велике значення для розуміння психологічної сутності необережності. На людину постійно впливає інформація, що періодично оновлюється як із зовнішнього світу, так і з самого організму людини. Людина добирає потрібну їй інформацію і виявляє все те, чим може знехтувати. Цей відбір — як усвідомлений, так і неусвідомлений — відбувається на підставі значущості інформації для особистості. Відповідно до принципу значущості, опрацьованого у психології М. Добриніним, активність свідомості пов'язана із значущістю вже існуючих часових нервових зв'язків і асоціацій, що утворились за попередній час, із значущістю вчинків людини. Значущості подразники набувають тоді, коли вони відповідають або протидіють потребам, інтересам або переконанням людини.

Вольовий аспект. Воля є практичною стороною свідомості, вона полягає в регулюванні практичної діяльності людини. Вольове регулювання поведінки — це усвідомлене спрямування розумових і фізичних зусиль на досягнення мети. Завдяки вольовим зусиллям людина може контролювати свою поведінку, керувати своїми діями, владарювати над собою і над навколишньою дійсністю, підпорядковувати свої дії соціальним нормам поведінки, стримувати (гальмувати) спонукання, що суперечать цим нормам, долати труднощі на шляху до мети. Оскільки воля є практичною стороною свідомості, то говорити про реальне вольове ставлення можна лише стосовно реальної вольової дії або бездіяльності.

У кримінальному законодавстві вольовий момент вини визначається шляхом вказівки на: 1) бажання настання; 2) свідоме припускання; 3) розрахунок на ненастання суспільно небезпечних наслідків.

Однак було б неправильно ототожнювати вольове ставлення злочинця до скоєного злочину лише із суспільно небезпечним наслідком. За такого підходу суспільно небезпечне діяння залишається поза межами вольового моменту. Тут, як і в інших випадках, треба розрізняти зміст реального психічного ставлення і ознаки, які наводить законодавець для його визначення і розмежування його форм. Тому, як зазначають П. Дагель та Д. Котов, не можна погодитись із Б. Волковим у тому, що лише дія, яка здійснюється з прямим умислом, власне і є вольовою [9].

По-перше, сама дія або бездіяльність людини, що є засобом досягнення її мети, має вольовий характер і визначає вольовий бік психічного ставлення суб'єкта. Людина здійснює свою усвідомлену мету, яка визначає спосіб і характер її дії та якій вона має підпорядкувати свою волю.

По-друге, злочинний наслідок, навіть якщо він не є метою дії винного (при непрямому умислі і злочинній самовпевненості), опосередковується його волею.

По-третє, навіть повна відсутність вольового акту також характеризує (за певних умов) психічне ставлення суб'єкта. Людина відповідає не лише за те, що вона спрямовує свої психічні властивості на шкоду суспільству, а і за те, що вона, будучи здатною попередити таку шкоду, не зробила цього.

Деякі вчені, наприклад П. Дагель, Д. Котов, крім вольового та інтелектуального моменту, які класично виділяють у психологічній теорії вини, також, на нашу думку, обґрунтовано пропонують виокремити емоційний аспект.

Емоційний аспект є необхідним елементом кожної людської дії, зокрема і злочину. Законодавець не включив його до визначення форм вини. Однак емоції входять до змісту психічного ставлення, яке є складовою вини.

Емоції (почуття, афекти) виявляються: 1) як емоційні реакції, викликані раптовими обставинами; 2) як емоційні стани із змінами нервово-психічного стану; 3) як відображена вибірковість емоційних відносин (позитивних або негативних) до того або іншого об'єкта. Залежно від цього емоції відіграють у вчиненні злочину різну роль. По-перше, вони можуть бути мотивом вчинення злочину (почуття кохання, жорстокості, страху тощо), по-друге, — бути тим фоном, на якому здійснюються інтелектуальні і вольові процеси, впливати на них і тим самим впливати на вчинення злочину. Наприклад, захоплення одним об'єктом може, з одного боку, збільшити його тяжіння до суб'єкта, а з другого — спричинити неухвалене ставлення до інших об'єктів. По-третє, емоції можуть призвести до вчинення злочину під впливом афекту.

Тому помилково звужувати структуру психічного процесу в разі вини до одного або двох елементів психічної діяльності людини. Розглядаючи психіку людини в разі вчинення нею будь-якого акту поведінки, не можна штучно абстрагуватись від будь-якої з трьох складових психіки (свідомість, почуття, воля) і обмежувати дослідження лише двома з них. Власне зміст почуття (емоції) показує його зв'язок (єдність) зі свідомістю та волею.

Законодавець у визначенні вини не наводить ознак, що належать до сфери почуттів (емоцій) винного, але це не виключає віднесення емоцій у науці кримінального права до тих чинників, які становлять психічну основу вини. Цей обов'язок підкріплюється тим, що у КК тією чи іншою мірою у разі оцінки дій винного можуть враховуватися й емоції, що впливають на характер його поведінки. Наприклад, при призначенні покарання відповідно до пунктів 4–7 ч. 1 ст. 66 КК обставинами, які його пом'якшують, є вчинення злочину жінкою у стані вагітності; вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин; вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність; вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого.

Сильне душевне хвилювання відповідно до КК може бути обов'язковою ознакою у складі окремих злочинів, наприклад, умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання (ст. 116); умисне тяжке тілесне ушко-

дження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання (ст. 123). Із цього приводу у постанові Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 р. № 1 «Про судову практику у справах про злочини проти життя і здоров'я людини» зазначалося про те, що судам необхідно мати на увазі, що суб'єктивна сторона вбивства або заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, вчиненого у стані сильного душевного хвилювання, характеризується не лише умислом, а й таким емоційним станом винного, який значною мірою знижує його здатність усвідомлювати свої дії і керувати ними. Якщо таку обов'язкову ознаку в складі злочину не передбачено, то її може бути за певних умов враховано як обставину, що пом'якшує покарання (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України).

Підсумовуючи викладені вище положення щодо психологічної теорії вини, слід виокремити такі основні її характеристики: 1) вина — це психічне ставлення особи до злочинного діяння, яке вчиняється нею, та його наслідків у формі умислу чи необережності; 2) вина — це завжди умисел або необережність; 3) кожний психічний акт певною мірою містить два елементи (аспекти) — інтелектуальний та вольовий, інколи виокремлюють і третій елемент (аспект) — емоційний; 4) вина є умовою кримінальної відповідальності.

Таким чином, слід зазначити, що положення психологічної теорії вини знайшли своє відображення у кримінальному законодавстві України. Зокрема, на положеннях психологічної теорії вини ґрунтується КК, у ст. 23 якого визначено поняття вини. Разом із тим у зв'язку з прийняттям Конституції України від 28 червня 1996 р. дещо змінено підходи до розуміння поняття вини. У статті 62 Основного Закону розширено розуміння цього поняття: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». У цьому контексті, на нашу думку, вина розуміється більш широко. Це зумовлює необхідність подальшого дослідження проблем вини, зокрема в аспекті можливого поєднання її психологічного та оціночного розуміння.

Список використаних джерел

1. *Пионтковский А. А.* Уголовное право РСФСР. Общая часть. — М. : Гос. изд-во, 1924. — 238 с.
2. *Котюк В. О.* Теорія права. — К. : Істина, 2010. — 386 с.
3. *Утевский Б. С.* Вина в советском уголовном праве. — М. : Юрид. лит., 1950. — 319 с.
4. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України. Загальна частина. — К. : А.С.К., 2001. — 352 с.
5. Кримінальний кодекс України : Офіц. текст. — К. : Грифон, 2012. — 124 с.
6. *Вереша Р. В.* Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. — 2-ге вид. переробл. та допов. Станом на вересень 2011 р. — К. : Центр учбової літератури, 2012. — 320 с.
7. Кримінальне право України. Загальна частина / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. О. Беньківський та ін. ; за ред. П. С. Матишевського та ін. — К. : Юрінком Інтер, 1997. — 512 с.

8. *Мясищев В. Н.* Личность и невроты. — Л. : Ленинград. ун-т, 1960. — 426 с.
9. *Дагель П. С., Котов Д. П.* Субъективная сторона преступления и её установление. — Воронеж : Воронежский ун-т, 1974. — 243 с.
10. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии. — М. : Норма, 2004. — 704 с.

Вереша Р. В., Сулим Л. Л. Зміст та значення психологічної теорії вини у кримінальному праві

Анотація. Статтю присвячено складним питанням вини в межах психологічної кримінально-правової теорії. Автори аналізують точки зору найвідоміших прибічників цієї теорії. Визначено основний зміст психологічної теорії.

Ключові слова: вина, психологічна теорія, психічне ставлення, особа.

Вереша Р. В., Сулим Л. Л. Содержание и значение психологической теории вины в уголовном праве

Аннотация. Статья посвящена сложным вопросам вины в рамках психологической уголовно-правовой теории. Авторы анализируют точки зрения наиболее известных сторонников этой теории. Определено основное содержание психологической теории.

Ключевые слова: вина, психологическая теория, психическое отношение, личность.

Veresha R. V., Sulym L. L. Contents and Significance of Psychological Theory of Guilt in Criminal Law

Summary. The article is devoted to complicated issues of guilt within psychological criminal and legal theory. The authors analyze points of view of the most famous supporters of this theory. Basic contents of psychological theory were determined.

Key words: guilt, psychological theory, psychological attitude, person.